

TURKIYANING TURKISTON FARZANDI

Xolliyev Dilmurod Mahmudovich

Qarshi Davlat universiteti,
Tarix fakulteti 3-kurs talabasi.

Annotatsiya: XX asrda turkiy xalqlar hayotidagi o'zgarishlar, Anvar Poshoning siyosiy va harbiy faoliyati, Anvar Posho va mahalliy qo'rboshilar munosabatlari, Anvar Poshoning harbiy harakatlardagi o'rni, Anvar Poshoning fojeasi, turkiy xalqlar tarixida Anvar Poshoning tutgan o'rni.

Kalit so'zlar: Posho, Yosh turklar, qo'rboshi, Anvar Posho faoliyati, Baljuvon, turkiy manbaalar, tarixiy xiyonat.

Bir vaqtlar musulmon sharqining katta qismini, Bolqonni to'lasicha zabt etgan Usmoniy Turk sultonligi Ovruponi tiz cho'ktirgan buyuk saltanat edi. Biroq, XVIII asrga kelib, omad bu buyuk davlatdan yuz o'girdi. Ovrupo, ayniqsa Buyuk Britaniya va Rossiyaning kuchayib borishi bilan sultonlik tarkibidagi mamlakatlar birin-ketin uning qo'l ostidan chiqib keta boshladi. Mamlakatning zaiflashishi Usmonli turk sultonlari sulolasining salohiyatsizligi natijasi deb tushungan bir qancha harbiylar, davlat arboblari va ziyolilar "Milliy ittihad" firqasiga birlashib, XX asr boshlarida davlat to'ntarishi o'tkazdilar. Biroq, bu to'ntarish ham xech qanday natija bermadi: bu paytga kelib, butun Ovrupo va Rossiya Turkiyaga qarshi oyoqqa turgan edi. Nihoyat, Mustafo Kamol Posho hokimiyatni o'z qo'liga olgachgina Ulug' Porta (turklar o'z davlatlarini ko'pincha shu nom bilan atar edilar) Ovrupo istilosidan qutulib qoldi. Mustafo Kamol Posho davlat tepasiga kelgach, sobiq davlat arboblarining ko'pchiligi xorijga chiqib ketishga majbur bo'ldilar. Ular ichida sobiq harbiy vazir, Turk sultoni va musulmonlar xalifasi Abduhamid II ning kuyovi bo'lganligi uchun "Domodi Xalifat-ul Muslimin" unvonini olgan Anvar Posho ("Posho" – yirik davlat arboblari, harbiylar va zodagonlarga beriladigan unvon) ham bor edi. Anvar Posho ko'plab Ovrupo mamlakatlarida bo'lib, 1920-yilda Moskvaga keladi, Sharq xalqlarining Boku qurultoyida ishtirok etadi va 1921-yil oktyabr oyida Buxoroga keladi. Bu yerda u Buxoro Xalq Respublikasining faxriy mehmoni bo'lib turadi. Anvar Posho Buxoroda bir oz mehmon bo'lgach, harbiy harakatlarni kuzatish bahonasida Sharqiy Buxoroga yo'l oladi. Uning niyati, aslida, milliy-ozodlik harakatini boshqarib, mustaqil Turkiston saltanati barpo etish edi. U Sharqiy Buxoroga kelib, faol harakat boshlab yubordi. Ozodlik harakati yo'l boshchilari bilan aloqa o'rnatib, ularni birlashtirishga intildi. Anvar Posho bu yerga kelganda, Shermuhammadbek qo'lida harbiy maslahatchi bo'lib turgan turk zobiti Sariq Ismoil Xaqqibekni o'z huzuriga chaqirtirgan edi. Shermuhammadbek unga qo'shib, o'z qaynotasi Muzaffarxon Mingboshini sovg'alar bilan yuboradi. 1922-yil fevral oyida Anvar Posho Shermuhammadbekka maktubni yo'llaydi. Maktub kelgan paytda Shermuhammadbek qonli jang, hayot-mamot urushi bilan band edi. Qizillar har tomondan qisib kelmoqda. Shu tufayli Shermuhammadbek maktub ham, vakil ham jo'natish imkonini topolmadi. Uch hafta o'tgach, Ismoil Xaqqibek ikkinchi maktub bilan yetib keldi. Bu maktub, aslida milliy-ozodlik harakatining strategiyasi va taktikasi, harbiy rejasi hamda qo'rboshilarga yo'l-yo'riq edi.[1] Aynan Anvar Poshoning Turkiston ozodligi uchun kurashgan qurboshilarga xayrixohlik bildirishi uning mahalliy qo'rboshilar ortasida yaxshi kayfiyatda kutib olganlar ham bo'ldi. Bunga misol tariqasida istiqlolchi kuchlarga ketma-ket zarbalar Shermuhammadbekning mavqeyini albatta ancha zaiflashtiridi. Shu bosidan u 1921-yil sentabrda Zinovyev bilan sulh muzokaralarini boshlashga rozilik berdi. Shermuhammadbek barcha qurollarni topshirib, so'zsiz taslim bo'lish sharti qo'yiladi. Albatta bu shartni qabul qilmadi. Shundan so'ng u o'z o'rniga bosh qo'mondon bo'lib, qirg'iz qo'rboshisi Muhitdinbekni qoldirib, Sharqiy Buxoroga yo'l oladi. Uning bundan ko'zlagan maqsadi, Sharqiy Buxoro hududida Anvar Posho boshchiligidagi ozodlik harakati va istiqlolchilik kuchlari bilan bog'lanish, umumiy dastur birligi asosida kelishishga erishish va Afg'onistondan yordam olish imkoniyatini izlash edi.[2] Ayna shu davr yuzasidan kelib chiqsak, "bosmachilik" harakatiga ko'z yumib yoki e'tiborsiz qoldirilishi mumkin emas edi. Shuning uchun bazi qo'rboshilarga nisbatan suniy nomlar o'ylab topildi. RKP(b) Markaziy Komitetining 1922 yil 18 may qarorida «bosmachilik»ka qarshi harbiy tadbirlar bilan birga aholi orasida jiddiy targ'ibot tashkil etilishi ham muhim vazifa sifatida ko'rsatilgan. Jumladan «Anvar Poshshoni aholi orasida inglizlarning josusi

va Sharq xalqlarining dushmani», deb targ'ibot yuritish kerakligi aytilgan edi.[3] Anvar posho Kamol Otaturk bilan birga ingliz imperalistlariga qarshi hayot ma'mot janglarida qatnashgan. U "ingiliz josusi" bo'lishi mumkin emasligi ayon edi. Uni el ichida obro'sizlantirish uchun "ingiliz josusi" deb targ'ibot yuritish vazifasi qilinayotgan edi.[4] Turkistonda boshlanib ketgan "Istiqlolchilik" harakati XX asrning 20-yillariga kelib butun o'lkani qamrab oladi. Jumladan, Buxoroda ham shunday harakatlar bu davrda faollashib qolgan edi. Buxoro "Istiqlolchilik" harakatini shartli ravishda "Sharqiy Buxoro" va "Markaziy va G'arbiy" kabi qismlarga ajratish mumkin. Turkistonda ro'y berayotgan ushbu jarayonlar butun jahonda ham ayniqsa, Rossiyaning azaliy raqibi hisoblangan Turkiyani ham befarq qoldirmadi. Turklar orasida "G'oziy" ya'ni, "haq din uchun kurashuvchi" unvoniga ega bo'lgan Anvar Poshsho faoliyatining so'nggi davrlari aynan ushbu hudududa, Sharqiy Buxoroda kechadi. Shu o'rinda bu shaxs kim? Qanday qilib u Turkiston o'lkasiga kelib qoldi? Degan savollarga javob berib ko'ramiz. Sharqiy Buxoroda ozodlik va milliy istiqlolning yuksak cho'qqilarga ko'tarilishi Turkiy xalqlarning qardoshi, Turk millatining asl farzandi Anvar Poshsho (1881-1922 yillar) nomi va faoliyat bilan bog'liqdir. [5] Anvar Posho Turkiston xalqlari ozodlik kurashiga qatnashishdan oldin ham ancha siyosiy kurashlar, harbiy harakalar va mag'lubiyatni boshdan o'tkazgan shaxs edi. Anvar Posho 1881-yilning iyun oyida Istanbulda tavallud topdi. Harbiy bilim yurtida, keyinroq Istanbul Bosh Shtab akademiyasida tahsil olgan. 1909—1911-yillarda Berlinda Harbiy attashe lavozimida xizmat qilgan. Turkiya, Makedoniya, Kavkaz, Germaniya, Rossiya hamda hayotining so'ngida Turkistondagi siyosiy jarayonlarda qatnashgan. Yosh turklar inqilobiy uyushmasi tashkilotchilaridan biri, "Ittohd va Taraqqiy" partiyasi asoschisi va rahbarlaridan biri sifatida mashhur. 1908-yilda Turkiyada davlat to'ntarilishiga rahbarlik qilib, Sulton Abdulhamid II hokimiyatini ag'dargan hamda mamlakatda konstitutsion monarxiya tuzumini o'rnatgan. Yosh turklar hokimiyatni qo'lga olgach, Anvar Poshoning nufuzi, obro'si, ta'sir doirasi o'sib boradi. Chet el imperializmi tomonidan puxta rejalashtirilgan, Turkiyani tiz cho'ktirish va bo'lib yuborishga qaratilgan harakatini barbod etgan buyuk shaxslardan biri sifatida tarixga kirdi. 1913-yildagi davlat to'ntarishidan so'ng Anvar Posho Harbiy Ministr lavozimini egallaydi. Birinchi jahon urushida Germaniya bilan ittifoq tuzib, urushda Turk qurolli kuchlariga qo'mondonlik qiladi. Urushda Germaniya va Turkiya yengilgach, Yosh turklar hokimiyatiga chek qo'yiladi. Anvar Posho Jamol Posho, Tal'at Posho va boshqa safdoshlari bilan Germaniyaga ketadi. Anvar Posho siyosiy monarxiyaga qarshi otashin kurashchini ko'rgan Rossiya hukumati undan Turkistonda inqilobiy harakatlarni kuchaytirish hamda aksilsho'roviy kuchlarni bostirish yo'lida foydalanmoqchi bo'lib, unga siyosiy boshpana beradi. Bolshevoylar undan qanday razil maqsadlar yo'lida foydalanmoqchi bo'lganligini Anvar Posho tez fursatdayoq tushunib yetadi. Zero u ruslarning Turkistondagi qilguliklarini, xalqni, dini islomni oyoqosti qilayotganlarini o'z ko'zi bilan ko'radi. Hamda ota yurtini, o'z qardoshlarini muhofaza qilishdek og'ir, shu bilan birga, sharaflari ishga o'z hayotini baxshida etadi.[6] Anvar Poshsho 1920-yil sentabrda Boku shahrida III xalqaro tashkil etilgan Sharq xalqlari qurultoyida qatnashdi va unda o'zining yozma bayonotini e'lon qildi. 1921-yil fevral Moskvada "Musulmonlarning inqilobiy jamiyati ittifoqi" qurultoyini o'tkazdi. Anvar Rossiyadagi musulmonlarning faolligini jonlantirishga katta e'tibor beradi. U Botumi, Boku va Ashxobod orqali 1921-yil 2-oktabrda Buxoroga keldi. Bu yerda sovet Rossiyasiga tobelikda qolgan "Yosh buxoroliklar" bilan yaqindan tanishdi. Bu paytda Buxoroda Ahmad Zaki Validiy raisligida, Munavvar Qori va boshqalarning faolligida "Turkiston milliy birligi" nomli yashirin tashkilot ish olib borayotgan edi. Anvar Poshsho bu tashkilot bilan yaqindan aloqa o'rnatdi. Anvar Poshsho Buxoroga Turkiya sultoni armiyasining zobit (ofitser)lari Hoji Salimbek Nabibek, Halilbek va Salim Poshsholar bilan birga kelgan edi. Mansurxo'ja Xo'jayevning "Shermuhammadbek qo'rboshi" kitobining 119-betida Xoji Somiybek, Nabibek, Hamibek kabi shaxslar ismlari keltiriladi. Ular 1921-yil 8- noyabr kuni ov qilish bahonasida Buxorodan chiqdilar va Qalliko'l bazasida mujohidlarning qo'mondoni Mulla Nafas Qo'rboshi bilan uchrashdilar. 9-noyabrda Anvar Poshsho butun Turkiston xalqiga qarata murojaatnoma e'lon qildi. Unda biz quyidagilarni o'qiymiz: "Orqadoshlar! Turkistonning muqaddas da'vosi yo'lida olib borilayotgan kurashga men ham qo'shilgani keldim. Ichingizda biz bilan xizmat qilishni xohlovchilar bo'lsa, taklif qilaman, ont ichsin! Lekin ichingizda bola-chaqasi ruslar qo'l ostida bo'lganini o'ylab andisha va taraddud ko'rsatuvchilar bor bo'lsa, ochiqchasiga aytsin. Buyuraman!"[7] Aynan shunday otashin chaqiriqdan so'ng, Anvar Posho rasman istiqlolchilik harakatiga qo'shilganing isboti edi. 1922-yil 22-yanvarda Dushanbada sakkiz ming nafarlik sho'ro armiyasiga qarshi bir ming besh yuz yigiti bilan jang qilib, g'alaba qozonganining o'ziyoq uning naqadar buyuk salohiyatga ega

ekanligidan nishonadir. 1922-yil 28-mart kuni Amir Olimxondan barcha qo‘shinlarga Bosh qo‘mondon etib tayinlangani haqida inoyatnoma oladi. 15-aprelda esa qo‘rboshilar Anvar Poshoni qo‘rboshilarga siyosiy rahbar va qo‘mondon etib saylaydilar. Afg‘oniston hukmdori Omonulloxon ham uch yuz kishilik sarbozlar hamrohligida qurol-yarog‘ sovg‘a etib yuboradi. Shundan so‘ng Anvar Posho Bosh qo‘mondon sifatida Rossiya bolshevoylar hukumatiga Sho‘ro qo‘shinlarini Turkistondan olib chiqib ketish to‘g‘risida ultimatum yuboradi. Bolshevoylar Anvar Poshoni bu talabiga qarama-qarshi har xil tashviqot targ‘ibot ishlarini olib borishni asosiy vazifa qilib qo‘yadi. RKB (b) Markaziy komiteti Buxoro va Farg‘ona bo‘yicha I.V.Stalin, Chicherin, Kuybishev va Fayzulla Xo‘jayevlar tomonidan ishlab chiqqan qarorni qabul qiladi. Bu qarorga ko‘ra Buxoro va Farg‘onada istiqolchilarga qarshi kurashayotgan frontlar birlashtirilib, musulmon aholisi orasida siyosiy ish olib borish, mahalliy aholiga yon berish, tavba qilgan “Bosmachilik harakati” yigitlarini ozod etish, qo‘rboshilar orasida nifoq chiqarish, turli ig‘volar tarqatib istiqolchilar safini bo‘lib tashlash kabi masalalarni asosiy vazifa qilib oldilar. Bunga erishdilar ham. Ibrohimbek bilan Anvar Posho o‘rtasidagi taranglashgan murakkab vaziyat buning isbotidir. Qizil armiya katta kuch bilan qilgan hujumi paytida Ibrohimbek qariyb 10 minglik saralangan qo‘shinini Boysundan olib chiqib ketishi hamda Anvar Poshoga bo‘ysunmasligini bildirib, isyon ko‘tarishi izoh talab etmaydigan haqiqatdir. Anvar Posho istiqolchilar kurashiga rahbarlik qilar ekan-u diplomatiya vositalaridan to‘liq foydalanar, bolshevoy rahbarlar bilan muzokara olib borish, qizil askarlarni Turkistondan olib chiqib ketishga butun vujudi bilan harakat qilardi. Bu Fayzulla Xo‘jayevning “Tanlangan asar”ida aynan quyidagicha keltiradi: Ibrohimbek va boshqa qo‘rboshilar nomidan Anvar Posho qizil askar rahbarlari nomiga jo‘natilgan maktubida shunday deyilgan; “Haqiqiy mustaqil Buxoro tuprog‘idagi aholi vakillari bo‘lgan bizlar sizlarga ma‘lum qilamizki, sizlar mamlakatimizdan chiqib ketmaguningizcha jangni davom ettiraveramiz” – deb bir qarorga keldik. Hozirgi vaqtda behuda qon to‘kilmasin deb va odamgarchilik qilib sizlarga mamlakatimizdan chiqib ketishni taklif qilayotirmiz. Shunday qilsangiz, sizning do‘stlaringiz bo‘lib qolamiz va o‘zimiz yordam berib sizlarni ochlikdan saqlab qolamiz, aks holda sizlar Vataningizda ocharchilikdan o‘layotgan oilalaringiz kabi mahv etilasiz. Hozir biz gunohkor bo‘lmaylik deb odam qoni to‘kishni istamayotirmiz. Lekin, xalqimizning istagiga xilof ravishda Vatanimizga bostirib kirgan sizlar bilan jang qilishni muqaddas burchimiz deb bilamiz. Bizlar xursandlik bilan bu yo‘lda qonimizni to‘kib, shahid bo‘lishdan qaytmaymiz”. Bundan ko‘rinib turibdiki bunday talab va uning siyosat, harbiy sohasidagi g‘alabalari bolsheviklar hukumatini sarosimaga solib qo‘ydi. Sho‘ro hukumati 19-aprelda sulh tuzishni taklif etadi. Rossiyani Tashqi ishlar Xalq Komissarligini 10 kishidan iborat delegatsiyasi Boysunga keladilar. Agar Anvar Posho sulhga rozi bo‘lsa, “Darvoz, Qorategin, Ko‘lob, Dushanbe va Hisor kabi viloyatlarni birlashtirib, mustaqil bir davlat tuzib olishi mumkin”ligi ta‘kidlangan edi. Ular buning evaziga Turkiston ishlariga aralashmaslik masalasini qo‘ydilar. Anvar Posho esa ruslarga “Sulh bitimi faqat Turkiston tuproqlaridan butun rus askarlarini olib chiqib ketilgandan keyingina gap mavzu bo‘lishi mumkin”, deb keskin javob berdi. 1922-yil 18-mayda RKP (b) MK “Turkiston—Buxoro ishlari haqida” maxsus qaror qabul qildi. Mazkur qarorda istiqolchilarga qarshi harbiy harakatlarni kuchaytirish, shuningdek, “Anvar Poshoning Sharq xalqlari dushmani, inglizlar josusi sifatida xalq ongida fosh etish lozim”ligi qayd etilgan edi. Kurash qizigan 1922-yilda Leninning topshirig‘i, hukumatning maxsus qarori bilan Rossiya Qurolli kuchlari Bosh qo‘mondoni S.S.Kamenev, qizil armiyaning otliq kuchlari qo‘mondoni S.M.Budyoniy, A.N.Todorovskiy, V.V.Kuybishevlar katta miqdorda qo‘shin, qo‘shimcha qurol-yarog‘ bilan Turkistonga safarbar etiladi. Anvar Posho bilan shug‘ullanish uchun Sho‘ro razvedkasi Sharq bo‘limi boshlig‘i arman millatiga mansub Agabekov maxsus guruh bilan yuboriladi. Bu paytlarda Turkistonning barcha hududlarida, ayniqsa, Farg‘ona va Sharqiy Buxoroda janglar qizib ketdi. 1922-yil 24-iyunga o‘tar kechasi Anvar Poshoning uch ming yigiti qo‘mondon Kakurinning sakkiz yarim ming nafarlik tish-tirnog‘igacha qurollangan qo‘shinini yer tishlatdi. Bir so‘z bilan aytadigan bo‘lsak, butun boshli bir diviziyani yo‘q qilib tashladi. 1922-yil 4-avgust juma, Qurbon hayiti kuni edi. Qurbon hayiti nomozini o‘qilgandan so‘ng, Anvar Posho o‘zining sodiq safdoshlariga qisqacha quyidagi va‘zni qildi “Men sizlarga hozir hayitlik tarqata olmayman. Agar bizlarning qardoshligimiz haqida bir necha og‘iz so‘zlar bitilsa, men unga o‘z muhrimni qo‘yib, bajonidil imzo chekardim. Men o‘ylaymanki, bu so‘zlar bizning ozodlik uchun olib borayotgan milliy kurashimizdagi harbiy qardoshlik haqida bir ajoyib xotira bo‘lib qolardi”. Bu uning istiqol kurashchilariga qarata qilgan oxirgi siyosiy vasiyati bo‘lib qoldi. Anvar Posho o‘z orqadoshlari bilan Baljuvon tepaligidagi suhbatlashib o‘tirar edilar. Kutilmaganda qizillarning 3 ta otliq polki, 3 ta eskadroni hujumga o‘tib qoladilar.

O'rtada qilichbozlik janggi qizib ketadi. Orqaga chekinish imkoniyati bo'lsada, Anvar Posho chekinishni o'ziga or biladi. Bir o'zi o'n bir dushmani chopib tashlaydi. Qizil askarlarni arxivlarida saqlangan bir ma'lumotda Anvar Posho o'zining, 100 ta saralangan jangchisi bilan 18 chi otliqlar polkining, 1 eskadroni ustiga tashlanib, yanchib tashlaydi. Kutilmaganda orqadan urilgan qilich zarbi mohir qo'mondonni qulatadi. Qilich urgan kimsa Anvar Posho qo'lida Muhammad G'oziy nomi bilan xizmat qilib yurgan qizil josus Georgiy Kasparyan edi. Anvar Poshoning shahodat suvi bilan yo'g'rilgan jasad Dushanbadan 200 kilometr uzoqlikda joylashgan Baljuvon kentining Chetan degan joyiga dafn etildi. Anvar Posho Turkiston mustaqilligi uchun kurashda shahid ketdi. Anvar Posho o'limidan bir necha kun oldin qizil askarlarning boshlig'i O.Akchuringa yozgan maktubida Turkiston unga begona emasligini, uning ajdodlari Turkistondan borib, Turkiyada saltanat qurganliklarini, aksincha, boshqalar uchun bu yurt begona ekanligini quyidagicha ta'kidlagan edi: "Bu insonlarning tomirida oqayotgan qon xuddi meniki kabi sof turkiy qondur. Bu yer ruslarniki emas, balki turkiy xalqlarning asl yurtidir". Shahobiddin Yassaviy unga o'zining "Turkistonning achchiq haqiqatlari" kitobida "Anvar Posho G'oziy – Buyuk qo'mondon" deb baho beradi.[8] Anvar Poshoning o'limi milliy istiqloq jabhasining mislsiz katta yo'qotishi edi. U bilan vidolashmoq uchun kelganlar Ahmad Zaki Validiy To'g'onning yozishicha, 15-20 mingdan ortiq kishini tashkil etgan. Anvar Poshoning jasadi Dushanbedan 200 km janubi-sharqda joylashgan Boljuvon tumanidagi Chegen qishlog'ida dafn qilindi. 1996-yil 3-avgustda Turkiya hukumatining qarori bilan Anvar Poshsho hoki solingan tobut Boljuvondan Istanbulga olib kelindi va 4-avgustda u yerdagi abadiy oromgohga qo'yildi.[9] Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak bundan bir asr muqaddam vatan ozodligi yo'lida ko'plar vatanparvar o'g'lonlar halok bo'lishdi bulardan biri Anvar Posho edi. Anvar Posho vatani boshqa bo'lsa ham o'zining turkiy xalqlarga xos jasoratni aynan o'z ajdodlari yurtida namoyon etdi. Tarixiy voqealarga asoslanadigan bo'lsak, barcha tarixiy turkiy sarkardalar o'z yurtlaridan boshqa hududlarda buyuk saltanatlar barpo etishgan. Aynan Anvar Posho ham shunday shaxslardan biri edi. Lekin noqulay tarixiy vaziyat va xiyonat bu shaxsning bevaqt halokatiga sabab bo'ldi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Mansurxo'ja Xo'jaev ,Shermuhammadbek qo'rboshi, Sharq. T., 2008, B. 116.
- 2.R.Shamsuddinov, Sh.Karimov, Vatan tarixi, III qism. T.:Sharq, 2010.B. 133
- 3.Irkaev.M. Istiriya grajdanskoy voyni v Tadjikistane.Dushanbe, 1963, 328-329.
- 4.R.Shamsuddinov, Sh.Karimov, Ko'rsatilgan asar. B. 108. 5.Isoqov R. "Anvar Poshshoning Buxoro istiqloqchilik harakatidagi o'rni" ilmiy maqola/ Samuel Totten, Paul Robert Bartrop, Steven L. Jacobs. Dictionary of Genocide: A-L, ABC-CLIO, 2008, p. 118: " Enver and Talaat, Djemal "
- 6.Mansurxo'ja Xo'jaev , Ko'rsatilgan asar, B. 120. 7.Isoqov R. Ko'rsatilgan manbaa/ Soner Yalçın, Osmanlı'nın Anıtkabiri Abide-i Hürriyet'di, Hürriyet Gazetesi, 2007.
- 8.Mansurxo'ja Xo'jaev , Ko'rsatilgan asar, B. 122. 9.Isoqov R. Ko'rsatilgan manbaa/ Zeki Velidi Togan. «Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türkleri'nin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri» Istanbul, 1969. Ctp. 390.